

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF YOUTHS

Статтю присвячено аналізу психологічних механізмів професійного самовизначення молоді. Професійне самовизначення є особистісним новоутворенням періоду юності, що в подальшому відіграє вирішальну роль в особистісній та професійній самореалізації, соціальній адаптації. Психологія вибору професії цілком залежить від особистісного розвитку та світоглядних переконань молоді. Механізм професійного самовизначення є результатом формування особистісної ідентичності певної якості. Фатальна ідентичність молоді характеризується залежністю від оточення, відсутністю автономності в ухваленні складних рішень, низькою рефлексією. Така ідентичність призводить до прийняття професії, нав'язаної референтною групою. Переважно це стосується студентів перших років навчання, які ще остаточно не визначились із вибором професії. Дифузія ідентичності характеризується якісно складнішою рефлексією, схильністю до незалежного аналізу професійного вибору. Цей соціальний статус проявляється як механізм внутрішнього конфлікту в ситуації вибору та реакція протесту проти нав'язаної ззовні стратегії. Молодь не має для себе остаточної відповіді на питання про власне професійне майбутнє. Мораторій ідентичності – це пауза в самовизначенні, подібно до того, коли цікавлять різні напрями, проте остаточне рішення ухвалити складно. Статус цілісної ідентичності молоді позначається на свідомому виборі майбутньої професії. Критерієм успішності професійного самовизначення молоді є емоційне задоволення від професійного навчання й подальшої професійної діяльності. Наступним механізмом є становлення образу світу у взаємодії з образом Я. Образ світу може бути різної когнітивної складності, реалістичності, якісних емоційних переживань, що формує образ Я. Розвиток ідентичності відбувається завдяки усвідомленню світу. Соціальні статуси фатальності ідентичності, дифузії, мораторію характерні для молоді з образом світу та образом Я в процесі становлення. Відповідно, ускладнення професійного образу світу стимулює успішну професійну самоідентичність, цілісність особистісної ідентичності.

Ключові слова: професійне самовизначення, соціальна ідентичність, соціальний статус, образ світу, образ Я, рефлексія.

The article is devoted to the analysis of psychological mechanisms of youth's professional self-determination. Professional self-determination is a personal formation of adolescence, which later plays a decisive role in personal and professional self-realization, as well as social adaptation. The psychology of career choice is entirely dependent on personal development and the worldview beliefs of young people. The mechanism of professional self-determination results from the formation of a certain quality of personal identity. The fatal stage of identity in youth is characterized by dependence on the environment, lack of autonomy in making complex decisions, and low reflexivity. This type of identity leads to the adoption of a profession imposed by a reference group. This primarily applies to first-year students who have not yet made a definitive career choice. Identity diffusion is characterized by more complex reflexivity and a tendency toward independent analysis of professional choices. This social status manifests as an internal conflict mechanism in decision-making situations and a protest reaction against externally imposed strategies. Young people do not have a final answer regarding their professional future. Identity moratorium is a pause in self-determination, similar to a state where various career paths are of interest, but making a final decision is difficult. The status of a coherent identity in youth is reflected in a conscious choice of a future profession. A key criterion for the success of professional self-determination in youth is emotional satisfaction from professional education and subsequent professional activity. Another essential mechanism is the formation of a worldview image in interaction with the self-image. The worldview image may vary in cognitive complexity, realism, and qualitative emotional experiences, which, in turn, affect the formation of self-image. Identity development occurs through awareness of the world. The social statuses of fatal identity, diffusion, and moratorium are typical for young people whose worldview and self-image are still developing. Consequently, the increasing complexity of the professional worldview stimulates successful professional self-identification and the integrity of personal identity.

Key words: professional self-determination, social identity, social status, worldview image, self-image, reflexivity.

УДК 159.922.73
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.71.25>

Бушай І. М.

д.психол.н., професор кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Вступ. Психологія юнацького віку характеризується якісними відмінностями розвитку особистості, порівняно з протіканням пубертатного періоду. Згідно з вітчизняною періодизацією юнацький вік є останнім перехідним етапом між дитинством та дорослістю. Про часову невизначеність границь юнацького віку відомий дослідник психології розвитку Grace J. Craig зазначає, що економічні й культурні умови можуть також впливати на розстановку в часі основних віх дорослішання. Юність може бути короткою та суровою прелюдією до самостійності або, навпаки, затягнутим періодом залежності від сім'ї [3].

Ранньому юнацькому періоду властива вікова сегрегація, що проявляється в психологічному відриві від світу дорослих та дітей молодшого віку, перебування у власній молодіжній субкультурі. Провідною діяльністю юнаків та дівчат залишається навчання, хоча відмінність цього процесу, порівняно з підлітковим віком, полягає в його спрямованості на вибір професії. Тому старшокласники диференційовано підходять до вивчення шкільних предметів залежно від особистісної потреби, маючи на меті застосувати їх, під час опанування професійних знань. Новоутворення, які

відбуваються в ранньому юнацькому віці, позначаються на формуванні світогляду молоді, що, врешті, відображається на їх поведінці.

Так, фізичні особливості зросту, ваги організму та зміна зовнішності юнаків і дівчат призводять до поступових перетворень їх поведінки. Згідно з проведеними лонгітюдними дослідженнями, найнижчий ступінь задоволення власними фізичними даними та зовнішністю припадає на 13 років у дівчат та 15 у хлопців, після чого відбуваються поступові позитивні зміни сприйняття свого фізичного Я [3].

Новоутворенням когнітивної сфери молоді є часовий вимір образу світу, пов'язаного з оцінкою власного минулого та визначенням майбутнього. Завдяки цьому старшокласники здатні аналізувати варіанти вибору майбутньої професії, успішність якого ґрунтується на адекватній самооцінці інтелектуальних здібностей та реалістичності світосприймання. У юнацькому віці професійне самовизначення залежить від функціонування системи професійної орієнтації в суспільстві, яка надає інформацію про напрями трудової діяльності, вимоги до їх опанування тощо. Проте вибір робить конкретна особа, яка керується внутрішніми мотивами, переконаннями, рефлексією, отже, власною психологією.

Формулювання цілей статті. Статтю присвячено описанню психологічних механізмів професійного самовизначення молоді як особистісного новоутворення.

Виклад основного матеріалу. Розвиток особистості в юнацькому віці цілком залежить від самостійності виконання соціальних завдань, які неодмінно постають перед старшокласниками: 1) досягнення особистісної автономії та незалежності від батьків; 2) досягнення власної ідентичності, що полягає у формуванні цілісного, гармонійного образу Я. Виконання першої групи завдань, пов'язаних із переживанням автономного існування, більше залежить від культури та господарського устрою країни. У суспільствах із натуральною економікою та первісною культурою процес переходу молоді на соціальну стадію дорослого відбувається за допомогою соціального ритуалу, який передбачає фізичне та психологічне випробування. Завершення ритуалу часто супроводжується в юнаків нанесенням татуювання, включенням у соціальний світ дорослих із виконанням відповідних функцій мисливця тощо; дівчат – підготовки до соціальної ролі дружини, матері [2–4; 6–7 та ін.].

В індустріальних та постіндустріальних суспільствах набуття автономії та незалежності юнаків і дівчат охоплює значний віковий період, близько 10 років після пубертатного періоду, що зумовлено суспільними вимогами до опанування професії. На думку багатьох психологів, вплив суспільства на виховання молоді повинен бути спрямований не на формування автономності їхнього життя, а скоріше на здатність одночасно переживати незалеж-

ність та взаємозалежність. Так, Grace J. Craig щодо цього пише, що взаємозалежність передбачає довгострокові зобов'язання і взаємну відданість, які є критичною ознакою людського існування [3].

Досягнення стану власної ідентичності можливе при узагальненні всіх соціальних ролей у єдиний інтегровальний образ Я, який забезпечує неперервність сприймання індивідом себе в минулому, теперішньому, майбутньому, допомагає посісти своє місце в суспільстві, визначити смисл буття (Erikson, 1968) [2]. Формування ідентичності – це складний та тривалий у часі процес, якому властивий перебіг якісних стадій, інакше кажучи, статусів ідентичності: фатальність, дифузія, мораторій і досягнення ідентичності. Фатальність ідентичності має місце за умов нав'язування з боку батьків, референтних дорослих вибору професії, ідеології, релігії тощо за безумовного їх прийняття старшокласниками. У такому разі відсутні міжособистісні конфлікти та внутрішні суперечності молоді під час переходу до віку дорослості.

Дифузна ідентичність юнаків та дівчат має місце за низької мотивації вибору професійної діяльності, несформованої системи цінностей, моральних переконань. Поведінка молоді відзначається спрямованістю на отримання задоволення від життя, відмовою від будь-яких зобов'язань, уникненням розмов на теми особистісного самовизначення. У цьому разі також відсутнє переживання кризи набуття статусу дорослої людини.

Мораторій ідентичності молоді проявляється в пошуку свого місця в житті, ухваленні рішення щодо самостійного вибору професії, формуванні системи цінностей, релігійних, політичних та інших переконань. Статус мораторію ще можна назвати періодом переживання кризи ідентичності, який характеризується взяттям відповідальності за власний вибір професії та майбутнє життя. Досягнення ідентичності відбувається після переживання кризи, у результаті якої людина робить самостійний вибір подальшого життя, професійної діяльності.

Статус досягнення ідентичності є найбільш бажаним у житті молоді, оскільки пов'язаний з усвідомленням особистісної відповідальності за свою долю. Grace J. Craig розглядає проблему досягнення ідентичності молоді залежно від конкретної сфери життєдіяльності. Старшокласник може бути в статусі фатальності відносно статево-рольових уподобань, статусі мораторію при виборі професії або віросповідання й статусі дифузії відносно політичних переконань [3].

Отже, важливий механізм формування професійного самовизначення молоді – це механізм становлення власної ідентичності. Соціальні статуси фатальності, дифузії, мораторію, досягнення ідентичності визначають відповідний вибір професійної самоідентичності. Фатальність ідентичності породжує проблему безоцінного прийняття професійного самовизначення, нав'язаного референтною групою. Це проблемна ситуація, яка

в подальшому може викликати екзистенційний внутрішній конфлікт та реакцію протесту особистості. Дифузії ідентичності позначається на низькій професійній рефлексії, часто коли молодь не має для себе відповіді на питання про власне професійне майбутнє. Мораторій ідентичності впливає на стан внутрішньої кризи при виборі професії, подібно до того, як усе цікавить, але остаточне рішення ухвалити складно. Це певна криза професійного самовизначення, яка може тривати досить довго. Статус досягнення ідентичності молоді, як правило, позначається на свідомому виборі майбутньої професійної ідентичності. Треба зауважити, що навіть у період студентського життя статус ідентичності трапляється не часто, і молодь нерідко переосмислює навчання як час мораторію, пізнання себе в професії. Чи не єдиним критерієм успішності професійного самовизначення молоді є емоційне задоволення від професійного навчання й подальшої професійної діяльності.

Набуття молоддю ідентичності аналізуємо також з позиції концепції динамічної рівноваги образу світу, образ Я особистості [1]. Статус мораторію, дифузії, фатальності ідентичності мають місце при порушеннях рівноваги між образом світу та образом Я із подальшим її відновленням, що відбувається при якісних змінах уявлень про себе, появі нової системи цінностей, самостійному виборі професії та розширенні границь світогляду.

Дослідження ставово-рольових відмінностей ідентичності відносно вступу до шлюбу та вибору професії показали, що дівчата старших класів перебували в стадії фатальності, юнаки – дифузії. Щодо вибору політичних переконань – більшість дівчат у статусі фатальності, хлопці – мораторію; дотримання релігійних поглядів – не виявлено відмінностей [3].

У юнацькому віці починається якісна зміна стосунків молодих людей із дорослими та однолітками, що також пов'язано з психологічними та соціальними новоутвореннями цього віку. Стосунки з дорослими, насамперед батьками, відбуваються на фоні незадоволення потреби дітей в автономії, характеризуються більшою-меншою конфліктністю. Пік сімейних суперечностей між поколіннями припадає на пубертатний період розвитку школярів, проте, починаючи з ранньої юності, їх частота поступово зменшується. Спостерігаються відмінності спілкування дитини з батьком та матір'ю, зокрема, від тенденції до інтелектуалізації проблем міжособистісної взаємодії до емоційних реагування на наявні труднощі дорослішання дитини в школі та на дозвіллі [3].

Найбільш успішне формування автономності юнаків та дівчат відбувається в родині, яка характеризується помірним рівнем згуртованості її членів. За високих показників згуртованості сім'ї відбувається психологічний тиск на дітей, а також на прояв їх індивідуальності. Ефективна соціальна адаптація в сім'ї проявляється при встановленні відносин взаємозалежності між дорослими та

дітьми, наявності гнучких стосунків, які відзначаються повагою до особистих інтересів кожного.

Спілкування з однолітками в юнацькому віці характеризуються такими якісними ускладненнями стосунків, які передбачають єдність поглядів, ціннісних орієнтацій при переживанні почуття інтимності. Тривалість дружби залежить від спільності інтересів, рівності відносин, стосунків відданості та обов'язковості. Батьки залишаються авторитетними особами при консультаціях щодо вибору напрямку освіти, майбутньої професії, вирішенні фінансових питань. У юнацькому віці виникає потреба в переживанні відчуття самотності, яка допомагає юнакам та дівчатам долати наявні суперечності формування власної ідентичності. У психології традиційно виокремлюють два типи самотності, перша – мимовільна самотність, яка сприймається як нещастя, друга – добровільна самотність, яка сприймається як звільнення від гніту навколишнього світу, можливість для творчості або психологічного відновлення [3].

З огляду на концепцію динамічної рівноваги образів свідомості, розглядаємо переживання самотності як психологічний механізм відновлення відповідності між розвитком образу світу та образу Я [1]. Почуття самотності та належності до групи є діалектично протилежними тенденціями взаємодії між людьми. Вони набувають свого первинного оформлення та усвідомлення в юнацькому віці, що можливо лише при достатній складності когнітивних процесів. Відомий німецький філософ О. Шпенглер наголошує на важливості смислового значення переживання самотності в долі кожної людини в період юності. Він зазначає, що відчуття власної самотності – перше враження щоденного пробудження. І звідси виникає бажання нав'язати себе одне одному серед цього чужого світу, чуттєво впевнитися в близькості цього іншого, віднайти з ним свідомий зв'язок, що звільняє від страху самотності [5].

У юнацькому віці відбуваються зміни моральних переконань та системи цінностей, які пов'язані з новою соціальною та психологічною ситуацією розвитку юнаків і дівчат. Становлення моральних переконань відбувається завдяки впливу трьох основних груп факторів: 1) страху перед фактичним покаранням, що перетворюється на внутрішній контроль і призводить до гальмування поведінки в ситуації вибору; 2) розвитку емпатії та турботи при здатності дитини розрізняти почуття інших людей, співчувати їх внутрішньому стану; 3) становленню мислення на рівні формальних операцій, завдяки якому діти спроможні розуміти та передбачати наслідки своїх вчинків (Ж. Піаже).

Розвиток автономності юнаків та дівчат характеризується поступовим зменшенням впливу першої групи факторів і посиленням останніх. Так, навчання юнаків у військових закладах впливає на формування в них політичного консерватизму, тоді як студентське середовище сприяє розвитку морального цинізму (Grace J. Craig, 1996) [3].

Практичне дослідження образу світу юнаків та дівчат старших класів здійснено за допомогою авторської експериментальної проєктивної методики «Намалюй свій реальний (ідеальний) світ». За допомогою цієї проєктивної методики виявлено загальні тенденції розвитку реального та ідеального образів світу молоді.

Проведені дослідження з визначення показника ретестової надійності методики «Намалюй свій реальний (ідеальний) світ» указують на варіативність коефіцієнтів від $r = 0,18$ до $r = 0,33$ при $p \leq 0,05$ (по формулі Браує-Пірсона), що свідчить про низький та середній позитивний статистичний зв'язок між критеріями. Статистична обробка здійснена при порівнянні кількості елементів малюнка при повторному виконанні методики через один місяць на одній вибірці учнів. У старшокласників (10–11 клас) цей коефіцієнт виявився більший, порівняно з учнями середніх класів, що трактується нами як показник стабільності структури образу світу старших за віком учнів, порівняно з нестійкістю світогляду молодших.

Проведені попередні дослідження щодо встановлення валідності за критерієм середнього бала академічної успішності учнів, який варіює в межах від $r = 0,14$ («Намалюй свій реальний світ») до $r = 0,28$ при $p \leq 0,05$ («Намалюй свій ідеальний світ»). Отже, наявний позитивний зв'язок між кількістю елементів малюнка (когнітивний складник образу світу) та середнім балом успішності. Виявлена тенденція до зменшення коефіцієнта валідності методики в учнів старших класів, що пояснюється поступовим зменшенням впливу знань зі шкільних предметів на розвиток світогляду. Змістовне збагачення образу світу відбувається завдяки міжособистісному спілкуванню з однолітками, дорослими, пошуку інформації в соціальних мережах. Вивчення критеріїв стандартизації методики не остаточне, потребує уточнення зв'язок між балами академічної успішності з гуманітарних, природничо-математичних дисциплін та кількісних показників виконання методики.

З метою діагностики особистісного розвитку юнаків та дівчат були використані стандартизовані методики, спрямовані на виявлення рівня їх тривожності (тест Ч. Спілберґера), особливостей рис характеру (Висбаденського опитувальника N. Peseschkian), формування ціннісних орієнтацій (тест М. Рокіча). Тривога ситуативна проявляється як реакція індивіда на конкретну стресову, невизначену ситуацію, особистісна – схильність переживати стан напруження, побоювання, страху в будь-яких реальних або уявних ситуаціях. Високий рівень особистісної тривожності є опосередкованим показником конфлікту, суперечностей між наявними уявленнями людини про довколишню реальність та образ Я, що проявляється в емоційній нестійкості, девіантній поведінці. Значний розвиток ситуативної тривожності вказує на несформоване уявлення індивідом свого Я, яке актуалізується в ситуаціях невизначеності, непе-

редбачуваності розвитку подій, за неочікуваного збігу обставин.

ґрає J. Craig пов'язує переживання тривоги в юнацькому віці з кризою ідентичності, підкреслюючи, що *тривога* – домінантна емоція молодих людей у статусі мораторію через їх нерішучість. Вони борються зі світом конфліктних цінностей та альтернатив і постійно стикаються з непередбачуваністю та суперечностями [3]. З огляду на сформульовану концепцію динамічної рівноваги системи свідомості, високі показники особистісної (ситуативної) тривожності пояснюються нами як ознаки невідповідності розвитку між образом світу та образом Я старшокласників.

Особливості рис характеру та способи переробки конфліктів юнаків і дівчат досліджувалися за допомогою Висбаденського опитувальника N. Peseschkian. У результаті проаналізовано розвиток особистісних якостей за шкалами «Акуратність», «Пунктуальність», «Слухняність», «Справедливість», «Терплячість» та систем відносин «Час», «Любов», «Релігія», «Тіло», «Фантазії», «Я-мати», «Я-батько», «Пра-ми».

Дослідження ціннісних орієнтацій здійснювалося за допомогою методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, яка виявляє розвиток термінальних та інструментальних цінностей. Перша група цінностей відображає об'єкти, явища, абстрактні ідеї, які формуються в результаті взаємодії людини зі світом, другі – особистісні риси, що набувають вагомого значення у свідомості індивіда. Сформовані термінальні та інструментальні цінності спричиняють потужну мотивацію поведінки людини за умов, коли вони гармонійно доповнюють одна одну. Результати виконання методики додатково вказують на наявність суперечностей між групами цінностей, які вибрали учні, що трактувалося нами як невідповідність розвитку між образом світу та образом Я. Наприклад, якщо серед перших вибрана термінальна цінність «свобода» (самостійність, незалежність у судженнях та вчинках), то їй повинна відповідати інструментальна цінність «незалежність» (здатність діяти самостійно, рішуче), що вказує на гармонійність розвитку особистості [1].

Важливий механізм формування професійного самовизначення молоді – це механізм становлення образу світу у взаємодії з образом Я. Образ світу містить когнітивні уявлення про навколишній світ, його емоційне переживання, як наслідок, формування професійного образу Я. Молодь із фатальною ідентичністю, дифузною невизначеністю, у стані мораторію відзначається низьким рівнем реалістичності образу світу, власної професійної рефлексії та рефлексії образу Я. Механізм поступового ускладнення когнітивних уявлень про світ впливає на збагачення знань про свої професійні здібності, як наслідок, досягнення професійної ідентичності. Це засіб самопізнання через усвідомлення світу, який призводить до ефективного вибору професії. Знайомство молоді зі світом

професій, формування певних своїх професійних навичок стимулює успішній професійній самоідентичності. Критерієм ефективності цього механізму є відповідність між образом світу й образом Я, світом професії і власною професійною ідентичністю. У такому разі людина цілком відчуває, що вона створена для своєї професії. Нерівновага між образом світу та образом Я породжує внутрішній конфлікт, наслідком якого є ускладнення когнітивних уявлень, емоційних переживань світу та образу Я. Особистість не сприймає себе в професії, вважає вибір помилковим, намагається шукати щось своє.

Висновки дослідження й перспективи подальших розвідок цього напрямку. Аналізуючи психологію юнацького віку, а саме розвиток особистості, ідентичності, образу світу, образу Я в контексті формування професійного самовизначення молоді, зазначимо, що цей процес багатофакторний, індивідуальний. Психофізичні зміни організму, а також новоутворення когнітивної сфери, схильність до абстрактних міркувань, формування моральних, ціннісних переконань у юнаків та дівчат відбувається з різною швидкістю. Відповідно, світоглядні переконання позначаються на якісних проявах ідентичності – фатальності, дифузії, мораторії, досягненні особистісної цілісності, що відповідають певній стадії професійної самоідентичності. Механізм формування професійного самовизначення молоді – це механізм становлення власної ідентичності. Фатальність, дифузія, мораторій ідентичності породжують проблему безоцінного прийняття професійного самовизначення, нав'язаного референтною групою; призводять до внутрішнього

конфлікту та реакції протесту особистості, низької професійної рефлексії. Соціальний статус досягнення ідентичності – свідомий вибір майбутньої професії, без внутрішніх конфліктів, опору. Становлення образу світу у взаємодії з образом Я – це вагомий складник механізму формування професійного самовизначення молоді. Молодь із фатальністю ідентичності або в стані дифузії, мораторію має низький рівень реалістичності образу світу, власної професійної рефлексії та рефлексії образу Я. Перспективними будуть розвідки в напрямі описання інших механізмів професійного самовизначення в контексті формування ідентичності молоді, образу світу та образу Я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку образу світу школярів: монографія. Чернівці : Державне підприємство «Чернігівський державний центр науково-технічної і економічної інформації». 2007. 382 с.
2. Erikson E. Life cycle. *International Encyclopedia of the Social Science*. New York : Crowell Colier & Macmillan, 1968. Vol. 39, P. 50–68.
3. Grace J. Craig. Human development. Pearson Education Canada, 1996. 404 p.
4. Kelly J. The psychology of personal constructs. New York : Norton, 1955. 489 p.
5. Oswald Spengler. Der Untergang des Abendlandes. 1922. 465 p.
6. Rogers C.R. On becoming a person. Boston : Centre Edition, 1961. 420 p.
7. Witkin N., Berry J. Psychological differentiation in cross-cultural perspective. *J. Cross-Cultural Psychology*. 1975. Vol. 6, P. 4–87.